

EPOTOPONIMLAR VA ULARNING GEOGRAFIYASI HAQIDA

Xakimov K.M.

*geografiya fanlari nomzodi, dotsent.
Jizzax davlat pedagogika universiteti*

Seitniyazov Q.M.

*geografiya fanlari nomzodi, dotsent.
Nukus davlat pedagogika instituti*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15169242>

Annotatsiya: Maqolada turdosh otlarga aylangan so‘zlarga asos bo‘lib xizmat qilgan geografik nomlar, ya‘ni epotoponimlar aniq misollar yordamida tadqiq qilingan. Geografik nomning turdosh otga aylanish hodisasini geografik nomlarning «ikkinchi hayoti» ekanligi va ular, turdosh otga aylanib, ma‘lum ma‘noda o‘zining toponimik asosidan uzoqlashishi o‘rganilgan. Epotoponimlar barcha tillarda mavjudligi, shu jumladan o‘zbek tilida ham bu hodisa keng tarqalganligi va ko‘pincha ular bir tildan ikkinchi tilga ko‘chib, internatsionallashib ketganligi tahlil qilingan. Geografik nomlarning bir turdan ikkinchi turga o‘tishi toponimlarni universaligidan va bu hodisa xalqlarning yuksak ma‘naviy boyligi ekanligi aniqlangan.

Tayanch so‘zlar: geografiya, geografik nom, hududiylik, toponim, epotoponim, turdosh ot, toponimik asos, internatsional so‘z.

Аннотация: В статье на конкретных примерах изучено эпотопонимы - географические названия, послужившие основой для образования нарицательных слов. Феномен превращения географического названия в имя нарицательное является «второй жизнью» географических названий, причем, становясь имя нарицательным, они в определенном смысле отдаляются от своей топонимической основы. Кроме того, установлено, что эпотопонимы существуют во многих языках, включая узбекский, они широко распространены, часто переходят из одного языка в другой и становятся интернациональными. Установлено, что переход географических названий из одного типа в другой представляет собой универсальность топонимов и что это явление представляет собой высокое духовное богатство народов.

Ключевые слова: география, географическое название, территориальность, топоним, эпотопоним, имя нарицательное, топонимическая основа, интернациональное слово.

Abstract: The article examines the geographical names that served as the basis for words that became homonyms, that is, epotoponyms, using specific examples. It is studied that the phenomenon of a geographical name becoming a homonym is the “second life” of geographical names and that, having become homonyms, they, in a certain sense, move away from their toponymic basis. It is analyzed that epotoponyms exist in all languages, including Uzbek, and that this phenomenon is widespread, and that they often migrate from one language to another and become internationalized. It is established that the transition of geographical names from one type to another is the universality of toponyms, and this phenomenon is a high spiritual wealth of peoples.

Key words: geography, geographical name, territoriality, toponym, etoponym, common noun, toponymic basis, international word.

Ma‘lumki, har qanday tilning so‘z zaxirasi bir qancha manbalar hisobiga boyib boradi. Ana shunday manbalar qatoriga geografik obyektlarning nomlarini ham kiritish mumkin. Professor H.Hasanov ta‘biri bilan aytganda, agar, «ular bilan til, topib muomala qilinsa», qanchadan-qancha qadimiy so‘zlarni tiklash mumkin. Turdosh

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

otlarni geografik nomga aylanishi - toponimikaning umumiy qonuniyati sanaladi. Shu bilan birga ba'zan toponimlarini aksincha, turdosh otga aylanish hodisasi ham uchraydi. Taniqli rus toponimisti E.M.Murzaev bu jarayonni geografik nomlarning «ikkinchi hayoti» deb atagan. Shuni ham qayd qilish kerakki, toponimlar turdosh otga aylanib, ma'lum ma'noda o'zining toponimik asosidan uzoqlashadi.

Toponimlar asosida yaralgan yangi so'zlar E.M.Murzaev, H.Hasanov, S.Qoraev, T.Nafasov kabi olimlar tomonidan ilmiy jihatdan qisman tadqiq qilingan. Turdosh otlarga aylangan so'zlarga asos bo'lib xizmat qilgan geografik nomlar epotoponimlar (yunoncha, ἐπώνυμος - «nom beruvchi») deb ataladi. Epotoponimlar barcha tillarda bor, shu jumladan o'zbek tilida ham bu hodisa keng tarqalgan. Ko'pincha ular bir tildan ikkinchi tilga ko'chib, internatsionallashib ketgan. Masalan, professor H.Hasanovning yozishicha, “boloniya, jersi, boston, krepdeshin, paplindan tikilgan kiyimlarni kiygan kishi «geografiya»ni kiyganligini xayoliga ham keltirmaydi. Holbuki, Baloniya va Paplin - Italiyadagi shaharlar, Jersi - Frantsiya shimolidagi orol, Boston - AQSH dagi shahar, krepdeshin - «Xitoy matosi» (krep - «mato», shin - Chin, Xitoy) ni anglatadi”.

Toponimlardan nom olgan ichimlik, buyumlar, o'simlik, hayvonlar, musiqa, raqs shu qadar ko'pki, ba'zan hatto ularning etimologiyasi to'g'risida o'ylab ham o'tirmaymiz. Qo'qon arava, Chust pichog'i, Baxmal olmasi kabi so'zlarda o'sha joy nomlari esga keladi. Akademiya - (Afina yaqinidagi changalzor), vulkan - (Tirren dengizidagi Vulkano oroli nomidan), kofe - (Afrikadagi Kaffa o'lkasi nomidan), olimpiada - (Gretsiyadagi eng baland Olimp tog'i nomidan), roman - (Rim shahri nomidan), tamaki - (ruscha, tabak Kubadagi Tabaga vodiysi nomidan kelib chiqqan), panama - (bosh kiyim - Panama davlati nomidan), kabi so'zlarning yaralishida ham aslida toponimlar asos bo'lgan.

Toponimlarning geografik terminlarga o'tishi. Geografik nomlarning xalq geografik terminlarga o'tish jarayoni quyidagi holat bilan belgilanadi: ba'zi geografik obyektlar alohida ko'zga tashlanadigan belgilarga ega bo'lganligi bois, ularning atoqli otlari tipologik xususiyat kasb etadi va turdosh ot sifatida qo'llaniladi. Bunday holatni quyidagi misollar yordamida izohlash maqsadga muvofiq.

Masalan, geografiyada delta - daryoning quyilish joyida suvda oqib kelgan jinslarning cho'kib to'planishidan hosil bo'lgan tekislik. Deltada daryo suvi panjaga o'xshab yo'nalgan ko'pdan-ko'p tarmoqlarga bo'linib oqadi. Qadimda Nil daryosi kelib quyiladigan joy ikki tarmoqqa (hozirda Dumyot va Rashid deb ataladi) bo'linib, uning shakli yunon alfavitidagi del'ta - Δ harfiga o'xshash holatni kasb etganligi bois del'ta deb nomlangan. Keyinchalik daryolarning shaklan o'xshash quyilish joylariga nisbatan ham ushbu geografik termin qo'llanilgan.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

Geograflarga yaxshi ma'lum bo'lgan karst hodisasi, ya'ni suvda yaxshi eriydigan tog' jinslari (ohaktosh, bo'r, dolomit, gips, tuzlar) ni yer osti suvlari eritib olib ketishi natijasida ro'y beradigan jarayonning nomi, Bolqon yarim orolidagi asosan ohaktoshlardan iborat bo'lgan Karst platosi nomi bilan bog'liq. Geyzer so'zining (islandcha geyzir - otilmoq, yer osti bo'shliq va yoriqlardan vaqt - vaqti bilan issiq suv va bug' otilib turishi) geografik termin sifatida paydo bo'lishida Islandiyadagi Geyzer deb ataluvchi issiq buloq nomi sabab bo'lgan.

Bir-biridan uncha uzoq bo'lmagan va odatda bir butun deb hisoblanadigan orollar to'dasiga nisbatan umumgeografik termini bo'lgan arxipelag (yunoncha, arxi - "dastlabki", pelago - "ochiq dengiz") so'zi qo'llaniladi. Mutaxassislarning yozishicha, ilk o'rta asrlarda Egey dengizi Arxipelag deb nomlangan. Ma'lumki, bu dengiz orollar va orollar to'dasining ko'pligi bilan ajralib turadi. Dastlab har qanday orollarga boy dengiz arxipelag deyilgan. Keyinchalik esa bu geografik termin orollar to'dasiga nisbatan qo'llanilgan. Bir arxipelagga kiradigan orollar paydo bo'lishi, geologik tuzilishi, o'simliklari, hayvonot dunyosi jihatidan o'xshash bo'ladi.

Odatda nishabligi kichik bo'lgan tekisliklarda vujudga kelgan daryolarning egri-bugri, ilonizi shaklidagi o'zaniga nisbatan meandr termini qo'llaniladi. Meandr so'zi - Kichik Osiyo yarim orolida ilonizi o'zanli Menderes daryosi nomidan olingan. Joy nomlarining geografik terminlarga o'tishi kam uchraydigan holat bo'lsa ham ularni toponimikada muayyan o'rni bor.

Toponimlarni boshqa turdosh otlarga aylanishi. Epotoponimlar - geografik terminlar hosil qilishidan tashqari boshqa funktsiyalarga ham ega. Ular madaniyat, sport, san'at, fan, o'simlik, hayvonot va boshqa bir qator sohalarning til lug'aviy boyliklarida ham uchraydi. Masalan, g'arbiy Yevropadagi Alp tog'lari nomidan alpinizm, alpinist, alp o'tloqlari, alp burmalanishi, alpid kabi so'zlar hosil bo'lgan. Bir qator mamlakatlarning pul birligida ham epotoponimlarni uchratish mumkin. Chunonchi, Afg'oniston pul birligi - afg'oni (Afg'oniston davlati nomidan), Tojikiston pul birligi - somoniy (Somoniy davlati nomidan). Eng so'ngi misol Yevropa Ittifoqi pul birligi - yevro. Xususan, sportda (futbol, xokkey, basketbol) ko'pchilik jamoalar nomini toponimlar tashkil qiladi. Masalan, «Liverpul», «Milan», «Barselona», «Bavariya», «Andijon», «Nasaf», «Zarafshon», «Sug'diyona» va boshqalar.

Mendelev davriy sistemasidagi 20 ortiq kimyoviy elementlar joy nomlari bilan ataladi. Masalan, amertsiy, germaniy, kaliforniy, fransiy, skandiy, yevropiy, galliy (Frantsiya hududining antik nomi), lyutetsiy (Parijning qadimgi nomi) va boshqalar. Ayrim geologik davrlar, burmalanishlar, tabiiy hodisalar nomlari ham joy nomlaridan olingan.

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

Geologik davrlardan kembriy Angliyadagi Uels viloyatining qadimiy nomi, ordovik va silur Angliya janubida yashaydigan qabilalar nomi, devon Angliyadagi graflik, perm Uraldagi shahar nomi, gertsin Markaziy Yevropadagi tog‘lar nomi va hokazo. Gondvana Hindustondagi gond qabilasi va Vand rayoni nomidan olingan. Lavrosiyo Kanadadagi Lavrentiya va Osiyo nomlaridan kelib chiqqan. Hisor - tojik tilida qal‘a, qo‘rg‘on ma‘nosini anglatadi. Shundan Hisor shahri, Hisorak qishlog‘i, Hisor vodiysi, Hisor tog‘lari va histori qo‘y iborasi hosil bo‘lgan.

Ko‘pchilik minerallar topilgan joyi nomi bilan ataladi: azorit, alebastr, amazonit, arogonit, birmit, gavanit, labradorit, tanzanit va boshqalar. Aniqlangan kichik sayyoralar - asteroidlar orasida Ulug‘bek, O‘zbekiston, Samarqand kabi nomlar ham uchraydi. Sharq allomalari o‘zlari tug‘ilgan yoki yashagan joylar nomini taxallus yoki nisba qilib olishgan: Muhammad al Xorazmiy, Ahmad al Farg‘oniy, Abu Nasr Farobiy, Ahmad Yassaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Hofiz Sheroziy, Kamol Xujandiy, Jaloliddin Rumiy, Mahmud Torobiy, Muhammad Narshaxiy va boshqalar.

Professor H.Hasanovning yozishicha, Sadridin Ayniy Zarafshon vodiysidagi Ro‘dak qishlog‘i nomidan, mashhur shoir Abo‘abdullo Ro‘dakiyning vatanini aniqlagan ekan. Juda ko‘p kemalarga shahar, daryo va boshqa geografik obyektlar nomlari berilgan: “Volga”, “Vladivostok”, “Toshkent”, “Gruziya”, “Neva” va boshqalar. Avtomobillar, muzlatgichlar, kir yuvish mashinalari, radiopriyomnik va boshqalarga ham joy nomlari qo‘yilgan.

O‘zbek tilida joy nomlariga bog‘liq ravishda vujudga kelgan so‘zlar juda ko‘p. Chunonchi, makkajo‘xori, qo‘qon jo‘xori, histori qo‘y, angori echki, qorako‘l qo‘y, shibirg‘oni uzumi (Afg‘onistondagi Shibirg‘on viloyati), qurama guruchi, shotut (shom tuti, Suriyaning qadimgi nomi Shom), balx tuti (Afg‘onistondagi Balx shahri nomidan), jilon jiyda (Erondagi G‘ilon viloyati), kishmish (Eronga qarashli Keshm oroli nomidan), chust do‘ppi, banoras to‘ni, doka (Dakka shahri nomidan), tivit, (Tibet so‘zidan), iroqi do‘ppi, iroqi sovun (Iroq nomidan) va hokazo.

Turli guruhlariga mansub nomlarning bir-biriga o‘tishi, ko‘pincha yondosh obyektlarda ro‘y beradi. Yangi geografik obyekt uchun nom uzoqdan qidirilmaydi, yonidagi obyekt nomi nomlanayotgan geografik obyektga nom qilib tanlanadi. Geografik nomlarning bir turdan ikkinchi turga o‘tishi toponimlarni universaligini belgisi hisoblanadi va bu hodisani xalqning yuksak ma‘naviy boyligini yaqqol ifodasi deyish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, epotoponimlar va ular asosida paydo bo‘lgan so‘zlar tilning lug‘aviy boyligiga aylanib, yangicha ko‘rinishda jamiyatning ma‘naviy-ma‘rifiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilmoqda. Shuning uchun, xalqimizning

“O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARINI BARQAROR RIVOJLANTIRISHNING GEOGRAFIK ASOSLARI”

Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi

mahalliy shevalarida joy nomlaridan hosil bo‘lgan juda ko‘p so‘zlar bor, ularni aniqlash, izohlash, ilmiy adabiyotlarga kiritish muhim va dolzarb masala hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики.-Москва, 1979.
2. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. -Т.; 1988. -б.181
3. Суперанская А.В. Что такое топонимика. -Москва, 1985.
4. Ҳақимов Қ.М. Жиззах вилояти топонимлари. -Жиззах.; 2014. -204 -б.
6. Ҳасанов Х. Танланган асарлар. -Т.; 2019. -335 -б.
7. Нақимов Қ.М. Мирқалмов М.Т.; Топонимика. -Т.; “Тafakkur avlodi”, 2020.-368 -б.
8. Qoraev S. Топонимика. -Тошкент. 2006.